

Od významu v jazyce ke smyslu v textu

(O DOBRODRUŽSTVÍ STRUKTURALISTICKÉ CESTY)

TOMÁŠ HOSKOVEC

Praha - Brno

0. Především si uvědomme, že není žádný jednotný strukturalismus ani nejsou žádné landmarks, kterými bychom u různých teorií mohli jednotně stanovit míru jejich strukturalističnosti. Chceme-li se vyhnout ideologizaci strukturalismu navenek i jeho parcelaci dovnitř (kde vnitřek i vnějšek jsou vnitřkem a vnějškem oboru, cf. *infra*), pokládám za nejrozumnější nahlížet na strukturalismus jako na obrovské soubory vědeckých textů, jež vznikly za bezmála sto let proměnlivě intenzivní kulturní činnosti v oboru co nejšíře pojaté filologie. Lze rozlišovat strukturalistická OHNISKA (symbolicky označovaná názvy měst, cf. Ženeva, Praha, Kodaň, Paříž) a teprve v rámci jednoho ohniska doporučuji rozlišovat ŠKOLY (takže to, čemu se tradičně říká «pražská škola», není vůbec školou, nýbrž ohniskem, a za školu uznáme teprve užší soubory textů, označované nejčastěji autorsky, e.g. «Jan Mukařovský», «Petr Sgall et consortes»). Žádný z naznačených textových souborů neexistuje sám od sebe, každý je výsledkem tvůrčího činu filologa, jenž texty sebral, aby svou vlastní práci ukotvil v jisté historické perspektivě. (Jsem přesvědčen, že lze vždy legitimně, byť po každé nutně jinak pracovat jak s jedinou školou nazvanou «Jan Mukařovský», tak s posloupností škol označených «Mukařovský₁», «Mukařovský₂», «Mukařovský₃»; nedovedu si představit jedinou školu nazvanou «Roman Jakobson».) I vědecké texty mají svůj «literární» život a pro ten může mít velký význam, že existuje FORUM spojitelné se školou nebo s ohniskem. Známe fora institucionální (Pražský lingvistický kroužek pro ohnisko pražské), stejně jako publikační (*Cahiers Ferdinand de Saussure* přinejmenším v jistém úseku života ohniska ženevského).

Při vymezování strukturalismů je myslím nejbezpečnější postupovat od škol (jež se dají poměrně dobře uchopit jednotou výkladového aparátu, případně jednotou výkladového záměru, vůči němuž se aparát může vyvíjet a střídat) k ohniskům (přičemž lze argumentovat jak myšlenkovou afiliací mezi školami, tak sdílením společného fora). S oběma úrovněmi mám jisté praktické zkušenosti a některé školy i ohniska bych se jako soubory textů i přímo odvážil popsat. Zároveň přiznávám, že se mi nedostává odvahy k tomu, abych jednotlivá ohniska přímočaře spojil do jediného velesouboru textů označeného za «strukturalismus vůbec». Vždy bych se snažil prokázat, že mezi texty ze spojovaných souborů je nějaká myšlenková afinita, přinejmenším pak jistá potřeba poznat texty jiných souborů a vyjádřit se k nim. To se zhusta neděje a mnohá vyjádření i k uznávaným ohniskům stojí na stereotypních spojeních s neznalostí. Ostatně celý tento úvod je výrazem mé opatrnosti: chci svůj text explicitě zařadit do jistých souvislostí a implicitě vyřadit ze souvislostí jiných. Na dobrodružnou cestu, kterou jsem ohlásil, vycházím ze spojení školy funkčně generativního popisu (FGP, s afiliační linií «Sgall» - «Skalička» - «Mathesius» uvnitř strukturalistického ohniska pražského) a školy interpretační sémantiky (IS, s afiliační linií «Rastier» - «Greimas» - «Hjelmslev» mezi ohnisky pařížským a kodaňským).

1. Pražský lingvistický kroužek, institucionální forum jistého strukturalistického ohniska, se při vymezování sebe sama odvolává na principy funkční a strukturální. Tyto principy jsou v obou případech, funkčním i strukturálním, zmiňovány v plurálu coby výraz přesvědčení, že se nemáme chovat, jako by funkční - a stejně tak i strukturální - princip byl jenom jeden,

ohniska
Sgallova škola
Dacsova škola
Firbasova škola
Aleš Svoboda
- Firbasův
soubor X...
Dučkova...
- to už není
škola X
ustupem
lidem, mnoho
společného...
lešák
(škola sám
o sobě)
+ o kromě
spolupracovníků

* Korčenský, Hlavsa - proti Sgallovi to není tak jasná škola.

* Firbas < Vachek < Mathesius.

© Hlavcová, Pavelová, česká zláta Pithř.
- jednotný program.

- silná generace, pak
normalizační díla
Hosk. Asterisk z období po

pl.

-5

jediný pravý a správný — a k tomu samozřejmě ten náš. Pokud si toto uvědomíme, můžeme o obou principech nadále mluvit i v singuláru, soustředíme se na to, co má jeden každý za své obecné vymežovací znaky, a připouštět, že v konkrétních aplikacích jednoho i druhého se vždy lze rozhodovat různě. Tedy princip strukturální vyjadřuje přesvědčení, že jazykový systém jakožto celek výrazových prostředků nabývá vlastností, jež z jeho jednotlivých složek nelze odvodit, a právě tím je svým složkám nadřazen; princip funkční pak postihuje zásadu, že jeden každý výrazový prostředek jazyka zkoumáme – vedle jeho strukturálních vztahů uvnitř celku – též se zřetelem k jeho schopnosti přispívat k postižení mimojazykové skutečnosti, což umožňuje ptát se na jeho účel.

Je zřejmé, že takto podány, nepředstavují ony principy ani teorii, ani metodologii, nýbrž pouze noetické stanovisko. Pro adekvátní pochopení pražského strukturalismu je důležité přidat ještě další dva rysy: 1° proti sobě stojí ABSTRAKTNÍ jazykový SYSTÉM a KONKRÉTNÍ TEXTY; 2° vlastně jen fakultativně se objevuje ZNAK. S pojmem znaku se nakládá opravdu volně: může zcela chybět (Vilém Mathesius) a může pokrývat celé literární dílo (Jan Mukařovský), může být delegován formální logice v duchu Peirce a Morrisse (poválečný Roman Jakobson, pokud ho vůbec ještě zahrneme do pražského ohniska), či jisté formalizované ontologii zvláště pro ten účel vyvinuté (Jan Kořenský & František Daneš), může být rozkládán do posloupnosti funkcí a forem (Petr Sgall) a vedle toho může být uchopován i tím nejpřísnějším binárním pojetím v tradici Saussureově a Hjelmslevově (Jan Šabršula). Dodejme, že při institucionální obnově Pražského lingvistického kroužku byl právě problém znaku vyzdvižen jako dluh z minula a úkol do budoucna (Oldřich Leška).

Protiklad abstraktního jazykového systému a konkrétních textů je v pražském ohnisku doma od prvotních, mathesiovských dob (místo pojmu *text* vystupuje ponejvíce *promluva*, zdůrazňující, že se jazykozpyt nechce vázat pouze na projevy psané) a krásně jej odráží i heslo *slovo a slovesnost*. Můžeme k němu hledat dobové myšlenkové zázemí (domácí Anton Marty, nedomácí Otto Jespersen), můžeme se těšit z návratů a novodobých myšlenkových setkání (François Rastier). Především se však musíme naučit uvědoměle s ním pracovat.

Volnost v přístupu ke znaku lze doložit i v jiných strukturalistických ohniscích. V ženevském potkáváme stav, kdy Albert Sechehaye a Charles Bally předloží lingvistickému světu problém znaku jako ústřední tema mrtvého Ferdinanda de Saussure a sami se důsledně zabývají jinými otázkami; pouze Serge Karcevski se snaží myšlenku znaku rozpracovávat. V kodaňském ohnisku představuje binární znak Saussureova programu zcela jistě ústřední pojem, leč sama Hjelmslevova práce v různých svých fásích a podobách se mnohem víc zaměřuje na samostatně rozebírané znakové plány, výrazový a obsahový, než na jejich spojení. Pro pařížské strukturalistické ohnisko je příznačné, že se v něm hodně mluví o možnosti znaku, leč velmi málo se se znakem pracuje: o to víc je třeba ocenit školu interpretační sémantiky, která si saussureovský binární jazykový znak zvolila za pracovní nástroj i pracovní program.

Po tomto srovnání budeme opatrnější vůči pojmům, jimiž běžný intelektuální diskurs – a teď se už pohybujeme mimo rámec rozumně, filologicko-historicky vymezených strukturalismů – chce rozhodovat o strukturálnosti strukturalismu. Všechny jsou vytaženy z *Cours de linguistique générale*, vedle znaku jde o protiklady synchronie a diachronie, jazyka a mluvy. Ano, Saussure – autentický z *Écrits de linguistique générale* i symbolický z *Cours* – staví velmi ostře *langue* proti *parole*, systém proti chaosu, řád proti destrukci, tvář apollónskou, úsměvnou a ilusorní, proti tváři dionýsovské, krvavé a reálné.¹ Tento dualis-

¹ Jistě vznikla řada disertací srovnávajících dva současníky, kteří oba byli eminentními klasickými filology, Saussurea a Nietzscheho, a je jen mou chybou, že o žádné takové nevím. Laskavému čtenáři

langue vs. parole : : Apollon vs. Dionysos.

text, resp.
promluva,
resp. slovo
slovesnost

?
sklady?
pak?

Hjelms.
VŘ & OP

15

př. FDS!

mus je krajinou Saussureova boje o znakové pojetí jazykovědy. Znak je buď systémové spojení výrazu a obsahu (vybírám jednu z mnoha možných terminologických dvojic, jež pojmenovávají stále stejnou intenci), nebo není znakem; poznání *langue* je stav, kdy se nám podařilo systémově uchopit znak, setkání *parole* naopak stav, kdy nám v ruce uvízla jen bezcenná *figure vocale*. Nespojujeme, co k sobě nepatří. Konkrétní texty, jimiž se pro nás projevuje půl slovesnosti, nejsou terminologickým učesáním saussureovské *parole*, radikálně ne. Boj o znak je vybojován: máme jazykový znak důsledně binární a důsledně nemateriální, totiž neodvolávající se na žádnou jinou materii než jazykovou. Za těchto okolností už *parole* nepředstavuje překážku a nás čeká úkol zhodnotit výdobytek saussureovského boje pro filologickou (sic!) práci na tak nenápaditě tradičním poli, jaké představují jazyky a texty jimi utvořené, čili slovesnost. Je ostatně vybojován i zápas Hjeltslevův, charakterizovaný protikladem paradigmatického systému zvaného *sprog* a syntagmatického procesu zvaného *tekst*. Dánská terminologie se české podobá víc než francouzská, proto upozorníme na detail, který se spolehlivě mění v kámen úrazu: dánský *tekst* je amorfní kontinuum, textová masa, což by se ve francouzštině hezky vyjádřilo členem dělivým jako *du texte*, a nemáme nástroje pro práci s konkrétním textem v jeho individuálnosti.

2. Řekli jsme již, že Saussureův boj o binární, důsledně nemateriální jazykový znak je vybojován. Pro školu interpretační sémantiky (IS) je tento stav naprosto zásadní. Znamená to, že znaky zkoumáme DIFERENČNĚ, tedy srovnáváním s jinými znaky. A pokud tak právě nepostupujeme, vždy bezpečně víme, co děláme — třeba že jsme se vydali odbočkou REFERENČNÍ, kdy interpretace jazykového výrazu končí nalezením mimojazykové skutečnosti, k níž onen výraz odkazuje, případně INFERENČNÍ, kdy interpretace jazykového výrazu končí nalezením mimojazykové skutečnosti, jež užití onoho výrazu vyvolala: oboje jsou to užitečné dovednosti, jenom se nesmí zaměňovat za zkoumání jazykového výrazu jakožto znaku.

Při rozhodnutí pro diferenční postup představuje protiklad abstraktního systému a konkrétních textů dvě různá prostředí, v nichž lze znaky zkoumat. V abstraktním systému jazyka lze potenciálně srovnávat jakýkoliv znak s jakýmkoliv jiným, v konkrétním textu lze srovnávat jedině znaky, jež se tam aktuálně vyskytují. Kromě různých prostředí představuje protiklad abstraktního systému jazyka a konkrétních textů i dvě různé cesty pro zkoumání znaků. V abstraktním systému provádíme komutaci: jeden znak porovnáváme s druhým a podle výsledku znaky inventarizujeme. V konkrétním textu provádíme selekci: k jednomu znaku vybíráme jiný a zkoumáme účinek jejich souvýskytu. V abstraktním systému lze neomezeně komutovat cokoli s čímkoli, leč naprostá většina takových srovnání vyjde naprázdno jako věc jalová. V konkrétním textu lze selektivně spojovat jen znaky, které jsou již dány. Selekcce není nahodilá a selekci probíhá mnoho zároveň. Výsledky jsou překvapivě bohaté. Žádný znak nelze ze spojení předem vyloučit, jen některé však budou do spojení vybrány: to můžeme shrnout prohlášením, že kontextem je vždy celý text, ale nikdy ne vše v textu.

U binárně pojatého znaku rozlišuje IS ve shodě se strukturalistickým ohniskem kodaňským plán výrazový a plán obsahový. Ta podoba obsahového plánu, jíž se dobereme zkoumáním znaku v rámci abstraktního systému jazyka, se nazývá VÝZNAM, podoba získaná uvnitř konkrétního textu pak SMYSL. To je příjemná terminologická shoda se školou funkčního generativního popisu (FGP), která spojuje význam se systémově abstraktní jednotkou jazyka, jíž je VĚTA, a smysl se situačně konkrétní jednotkou textovou (promluvou), jíž je VÝPOVĚĎ. S pojmy význam a smysl z nadpisu naší práce se tedy v obou školách nakládá shodně.

budu velmi vděčný, když mě na nějaké upozorní. Tema mě zajímá jako příklad filosofické recepce filologických otázek.

lamer?
poznání?
lamer.

konkr. texty
≠
parole

?

diference
reference
inference

kontext

al: lexikon
&
gramatika

3. Jak si ona dvě prostředí představovat? Jazyka předpokládá lexikon a gramatiku — a teprve propojení (spíše než spojení) těchto dvou domén vytváří celek abstraktního systému. Oboje, lexikon i gramatika, jsou přitom intelektuální konstrukty. Jistá představa o nich žije ve společnosti coby bonum commune předávané školou (tentokrátě obecnou). Tato představa, ať už je z odborného hlediska jakkoliv napadnutelná, zakládá společenskou normu i kulturní hodnotu tím, že umožňuje, abychom se coby členové jazykového společenství dokázali o věcech jazyka mezi sebou dorozumět. Od filologů se samozřejmě požaduje víc. Lingvista je přímo zodpovědný za pojmový aparát lexika a gramatiky, jichž při svých výkladech užívá. Literát musí přinejmenším vědět, že lexikon a gramatika jsou výkladové nástroje, nikoliv vykládaná skutečnost, a že jejich podoba může být velmi různá.

Už jen pro rozdělení systému jazyka na lexikon a gramatiku nalzáme velmi odlišné přístupy. Existují pojetí «teoretická», jež vycházejí z apriorního pohledu na místo jazykového systému v celku zkoumání jevu lidské řeči; zde uved' me jako příklad Mathesiovu dichotomii FUNKČNÍ ONOMATOLOGIE (≡ lexikon) vs. FUNKČNÍ SYNTAX (≡ gramatika). Existují rozdělení «praktická», jež do gramatiky řadí vše, co lze vytvořit pomocí přehledného výčtu pravidel (tedy i takové slovtvorné, lexikální jevy, jakými jsou stupňování adjektiv, či odvozování deadjektívních adverbí), a co přehlednými pravidly nepopíší, odsouvají do lexika (včetně záležitostí tak výsostně usouvztažňovacích, tedy gramatických, jakými jsou predikační syntagmata, cf. *byl se koupat, byli vidět, může pršet, začalo sněžit, má vystaráno, dostal vyhubováno*).

konk. texty

Konkrétní text bude pro nás filology vnější danost, a to danost povahy kulturně-sociální. Text je mluvený i psaný. Každá z uvedených podob má svá specifika. Zde je nebudeme problematizovat, naopak předpokládáme, že s obojí podobou dovedeme odpovídajícím způsobem zacházet. I tento, ba právě takový předpoklad je možný díky působení výše zmíněné kulturně-sociální normy, založené na jisté společensky sdílené představě o systému jazyka. Pro základní představu o konkrétnosti textu je však důležitá jiná věc: popsaný papír ani zaslechnutá promluva samy od sebe ještě textem nejsou. Textem je pro nás jenom «konkrétní text», kde konkrétnost znamená ukotvenost zároveň žánrovou i situační.

situacní ukotv.

Situacní ukotvenost nám jistě dovoluje určit, k čemu odkazují textové výskyty znaků *já, ty, ted'* či *tady* (ve smyslu výše zmíněných charakteristik práce se znakem jde o mimojazykovou referenci, nikoliv vnitřnějazykovou diferenci). Daleko důležitější však je, že situační ukotvenost říká, jaký člověk s jakým kulturním zázemím a za jakých okolností je s textem konfrontován. Ukotvenost žánrová pak dává návod, jak se k textu postavit: textem se tvůrce obrací ná příjemce, přičemž oba vystupují v jisté žánrem dané roli. Žánrem je pro nás sonet, úřední žádost i vzkaz na telefonním záznamníku, a to s plným vědomím, že si lze hrát a věci zaměňovat.

žánrová ukotv.

znaky.

komplexnost

Když jsme si upřesnili základní představu o obou prostředích, v nichž znaky zkoumáme, podívejme se na znaky samotné. Jde o znaky jazykové, žádné jiné zde do úvahy nepřibíráme. Musíme dokázat uchopit přinejmenším dva rozměry jejich komplexnosti, koncepční a interpretační.

Pojem koncepční komplexnosti vychází z následující zkušenosti: mám několik (málo) znaků, a když je jistým způsobem spojím, dostanu něco, co je zase znak. Nejdůležitější je, že znakovost toho složitějšího znaku není dána souhrnem, nýbrž způsobem spojení znaků výchozích. Uvážíme-li to, musíme i onomu způsobu spojení přiznat znakovou povahu.

Nejnázornější příklad na straně abstraktního systému jazyka představuje znakový akt, kdy se znakové jednotky lexikální pomocí znakových jednotek gramatických spojují do komplexního znaku věty (a každý si snadno uvědomí, že stejný soubor znaků lexikálních lze poskládat do vět velmi různých). Nicméně i jenom v lexiku lze znaky spojovat do komplexů (slovtvorba) a z druhé strany i jenom v gramatice lze spojovat jednotky do komplexů (nárůst syntaktické složitosti, kdy jedna celá věta se stává pouze dílčím členem věty jiné).

~~komplex~~
komplex
interpret

Koncepční komplexnost přináší pro teorii ten praktický užitek, že zpřehledňuje inventář znaků a umožňuje uchopit jich víc najednou pomocí znakového (a znakového) schématu.

Komplexnost interpretační odráží jinou zkušenost: mám znak, systémové spojení výrazu s obsahem, a vidím, že obsah, či častěji jistý obsahový rys, lze zároveň uchopit jako svého druhu výraz, jenž je v témže systému znakově spojen s jiným obsahem, a onen další obsah, či jeho rys může zase být coby svého druhu výraz znakově spojen s ještě dalším obsahem. Systém nás totiž někdy nutí do interpretačního rekursu. Jednoduchý příklad představuje posloupnost /morf/ ~ nominatív, nominatív ~ podmět, podmět ~ konatel. Že se vzdalujeme saussureovsko-hjelmslevovskému schématu pevného propojení zvuku a jeho systémové interpretace, protože na straně výrazu už není zvuk, ale jeho interpretace? Možná jen zdánlivě: jazykový výraz výše označený jako /morf/ lze přece systémově spojit s kterýmkoliv členem jeho interpretační posloupnosti. Chceme-li pracovat se složitými znaky, a to jaksi musíme chtít, pak nás interpretační rekurs nemine a je třeba se na něj připravit. Škola FGP si za nástroj, který interpretační rekurs dokáže zastavit, zvolila kritérium pravdivostní relevance.

KPR

KPR

Pokud připouštíme znaky komplexní, musíme předpokládat i znaky elementární, totiž takové, u kterých se náš znakový rozbor znakových komplexů zastaví. Elementárnost znaku je něco jiného než minimálnost, jež se objevuje jako děfniens pojmu MORFÉM. (Výrazový stejně jako obsahový plán morfému jsou obecně složité a minimálnost spočívá ve spojení: odebereme-li v kterémkoliv plánu jeden jediný jeho konstitutivní prvek, znakové spojení se rozpadne.) V jiné své práci (2007: I/1.4) předvádím, že minimálnost morfému může být proměnlivá v závislosti na definičním oboru, v němž systémově možná znaková spojení výrazu s obsahem porovnáváme. Zde se odvoláme na předporozumění pro komplexní znakovou jednotku VĚTA a definiční obor morfému vymežíme ve vztahu k větě zároveň aktem pojmenovávacím i usouvztažňovacím. (Alternativou by třeba bylo pracovat uvnitř pojmenovávací jednotky samotné, což by mohlo vést i na jiné podoby morfémů.) Výhodu takto ukotvené minimálnosti vidím především v tom, že morfém je zároveň znakem minimálním a elementárním (vůči ústřední podobě komplexního znaku, již představuje VĚTA, a vůči pomocnému mezistupni, jímž je SYNTAGMA). Zaved' me dále, že výrazovému plánu morfému budeme říkat MORF, obsahovému pak SÉMÉM (jeho jednotlivé položky se jmenují SÉMATA).

Ukážu vs. sémém?
tak?
ne!

4. A kde k čertu je to slibované dobrodružství?! Už začalo. Trpělivý čtenář zatím osvědčil vytrvalost, jež je pro ohlášenou cestu nezbytná, tím, že strpěl, abych jeho tělo i mysl zkroutil do umělé, v pravdě jógínské polohy (věda je intelektuální jóga) a uložil mu jistý a ne jiný úhel pohledu. Víme nikoliv «tak vůbec», nýbrž zcela jednoznačným způsobem, co je morfém, co sémém, co význam a co smysl. Zaslechli jsme, že definiční vymezení morfému se může v jisté míře měnit. Tvrdím a záhy předvedu, že i při našem pevném, konkrétně přijatém definičním vymezení morfému se v jisté míře mění jeho sémém a že tato proměnlivost je přirozenou součástí zvoleného přístupu ke znaku. A je-li sématická proměnlivost imanentní vlastností znaku, který je zároveň minimální i elementární, musíme ji připustit též u znaků komplexních.

Od takového poznání si slibuju, že může obnovit zájem literárních badatelů o znakový přístup: proměnlivost smyslu je pro literáty denním chlebem a od jazykovědy mnohé odrazuje představa, že ta jim bude tvrdit, že významy jazykových útvarů jsou hotové a jednou provždy dané. Uvnitř jazykovědy si pak přeju, aby ono poznání pomohlo lepšímu porozumění mezi těmi, kdo studují gramatiku a kdo lexikon: i tam lze potkat podobné obavy, že totiž gramatikové význam trivializují, že popis věty postihuje jazykový systém jen málo, že to hlavní, co dělá systém jazyka systémem, leží zcela mimo gramatiku, v kolokacích lexikálních jednotek.

po-lineární
přeměti znak
pak je
-> morfém bude
tofo, nebo něco
ještě neustho -

ve věte vs. ve slovočástce
-dlo
a
-arua
neustop
do huj.

* unjvat - unjvadlo, kyvat - kyvadlo, star - staridlo, neolog. trať - traťdlo.
VP - dlo (+ paradim. zadržem)
OP - prostor či "něstah", kde se
přepne činnost systému v 2. slože

-dlo

- znak: jednotka, ve spojení s jinou vytváří komplex.
-arua unjvárna - znaky, měnou se střídají - kdežto kde, jak.

Proměnlivost sématického obsahu si nejlépe uvědomíme tehdy, když týž jazykový znak zkoumáme různými postupy v různých prostředích, v abstraktním systému a v konkrétních textech. Uvidíme zároveň, že konkrétní texty připouštějí nemalou typizaci, takže mnohdy argumentačně stačí i značně nekonkrétní odkaz na vlastně jen možný (sic!) text jistého žánrově-situačního ukotvení, totiž na text, který si pouze «dovedeme představit». Za nejdůležitější výsledek však pokládám poznání, že ona sématická proměnlivost není libovolná, že ji řídí jisté kulturně-sociální normy a že popis těchto norem je nanejvýše žádoucím předmětem celostního filologického přístupu.

Již jsme řekli, že v abstraktním systému lze kterýkoliv znak srovnávat s kterýmkoliv, leč většina takových srovnání je naprosto jalová. Právě proto bereme nakonec v abstraktním systému zavděk banálními, nenápaditými KATEGORIEMI, jež umožní o srovnávaných znacích alespoň něco pozitivního říct (představme si gramatické kategorie jako PÁD jména či ČAS slovesa). V konkrétních textech lze srovnávat výlučně znaky tam obsažené. Přitom se ukazuje, že přítomnost jednoho znaku v textu může vyvolat v jiném znaku séma, jež bychom podle žádné systémové kategorie neočekávali, případně že se potlačí působení sématu, které je kategoriálně dobře dáno. Právě k takovému vyvolávání a potlačování sémat slouží v jazyce kulturně-sociální NORMY.

Vyjdeme od jednoduchého znakového komplexu, jaký představuje syntagma substantiva s přívlastkem. Pod syntagmatem si představujme obecně jakýkoliv soubor lexikálních morfémů propojených větnými vztahy syntaktické závislosti, jmenovitě determinace nebo koordinace; tyto vztahy lze uchopit jako morfémy gramatické. Syntaktická závislost, jíž se vymezuje přívlastek, může být trojího druhu: (α) kongruenční, (β) rekční a (γ) volná.

(α) Syntagma substantiva s přívlastkem kongruentním je v systémových kategoriích jazyka jasně dáno shodou závislého členu s řídícím. Gramatika, popisující jednu složku abstraktního systému jazyka (zaměříme se nadále na jazyk český, jenž sám o sobě představuje předmět dostatečně těžký k uchopení), vyčlení případy jasné, kdy v roli kongruentního přívlastku vystupuje adjektívum schopné tvarové proměny, a rozebere případy ne tak jasné, kdy v téže roli stojí substantívum ohebné, cf. *chlap bačkora*, nebo dokonce nesklonné, cf. *žena lamželezo*; je tu tedy jistá zkušenost s periferním, ne-úplným zapojením sématických kategorií. Lexikologie zase bude poukazovat na to, že žádný kongruentní přívlastek nelze systémově předem vyložit, leč mnohé přívlastky jsou neinterpretovatelné.

Podívejme se na lexém *těžký*. Lze namítat, že *těžký jazyk* je trochu jinak těžký než *těžký text* a hodně jinak těžký než *těžký kufr*, neřkuli *těžký pokrm*, či *těžký zápal plic*, není však nutné kvůli tomu resignovat na rozbor obsahového plánu morfému *těžký*. Můžeme postulovat jediné séma “nesnadný” (oproti sématu “snadný”) a pracovat s tím, že právě druhý morfém ze syntagmatu aktualizuje sématickou kategorii, v níž se ona nesnadnost projeví: *jazyk* je nesnadný k naučení; *text* pro pochopení; *kufr* k nošení; *pokrm* ke stravení; *zápal plic* pro uzdravení. Že to tak funguje, doložíme i tím, že ve všech uvedených výskytech lze morfém *těžký* nahradit morfémem *lehký* a stejné kontexty budou aktualizovat stejné zařazení tentokrát pro séma “snadný”.

Dosud jsme pracovali s vágně naznačenými kontexty, nikoliv s plně konkrétními texty. Ulehčili jsme si práci, protože sledovaný jev platí pro mnoho textů. Podléhá totiž kulturně-sociálním normám závazným pro velmi široké společenství českých mluvčích. Tyto normy jsou součástí jazykové kompetence a konkrétnost textu potřebujeme mimo jiné k tomu, abychom věděli, které z mnoha existujících kulturně-sociálních norem jsou pro právě daný text důležité. V příkladech výše uvedených jde o normy

-T. nejlépe
pracovat s
metafonou --

těžká pohoda - intenzita (ne nesnadnost --) proto tam těžké vno / taký tuhy ..

X toť otevřená otázka ..

- toť taký snadnost změny D(f) --

nestačí jen
séma (nesnadný)
je nutná
i valence --

→ lesnadný / valence

- toť typne vášniv
pro výklad jednoduch
českému těžký.

těžká doba - v netrice --

vanou interpretaci s tak širokou působností, že ji lze pokládat za nepříznakovou a všudypřítomnou. Normy nepokrývají všechna syntagmata: víme-li ještě, co jsou *těžké mraky*, co bude *těžká rostlina*? co *těžký pramen*? *těžká hora* a vedle ní *těžké údolí*? Normy si mohou konkurovat: u syntagmatu *těžká kniha* volíme mezi normou spojující morfémy *kniha* a *text*, jež vede na kategorii «pro pochopení», a normou spojující *kniha* a *kufř* coby hmotné předměty, jež vede na kategorii «k nošení»; obě normy přitom patří k těm široce závazným, nepříznakovým, takže rozhodnutí lze učinit uvnitř konkrétního textu pouze na základě výskytu dalších morfémů, jež aktualizují buď kategorii «k nošení», nebo «pro pochopení». Vyskytují se však i normy platné pro velmi úzké společenství po velmi krátkou dobu. Jedna taková může způsobit, že mezi mediky připravujícími se na zkoušku z interny je zápal plic *těžký* v sématické kategorii «k naučení». Jen díky konkrétnosti textu víme, že právě tato zvláštní, příznaková norma je ve hře.

Vidíme, že dosud se nám dařilo držet jednotný sématický popis lexému *těžký* a jeho různé (dokonce i situačně proměnlivé) interpretace jsme vždy zvládli vysvětlit kontextovou přítomností jiného sématu (cf. *knihy těžké*, ergo “nesnadné” tu k nošení, tam pro pochopení). Nicméně známe kolokace, a na ně vázané typy textových situací, kdy interpretace sématem “nesnadný” vyžaduje jistou podpurnou argumentaci. *Těžké* je to, co je “nesnadné”, a tudíž i “nepříjemné” snášet, at’ již takový pocit člověk zakouší přímo, cf. *těžký osud*, *těžké myšlenky*, *těžké nohy*, *těžká hlava* (vs. *lehké srdce*, *lehká mysl*), nebo jen v představách, cf. *těžké mraky* (vs. *lehké mráčky*). Leč nepříjemný pocit v jednom ohledu se nevyklučuje s pocitem příjemným v ohledu jiném, cf. *těžké víno* (vs. *lehké víno*), kde pocit tíže, nesnadnosti unést, pokrývající jistý chuťový vjem, není na překážku příjemnosti požívání. Zato *lehká žena*, jež proti sobě má ženu ne snad *těžkou*, nýbrž *počestnou*, a proto *váženou*, dokládá, že chci-li zcela potlačit nepříjemnost, jež je s nesnází, a tedy se sématem “nesnadný” inherentně spojená, sáhnu v systému jazyka po lexému nikoliv *tíže*, nýbrž *váha*, či *závažnost*.

POUČENÍ. Naznačili jsme, že je možné usilovat strukturalistickou cestou o sématický popis lexika jako složky jazykového systému, a naznačili, co přitom musíme překonávat. Lexém *těžký*, na nějž jsme se zaměřili, lze popisovat sématem “nesnadný”, nicméně druží se k němu ještě rys “nepříjemný”, kterým se *těžký* liší od *vážný*, přičemž *lehký*, vykládaný sématem “snadný”, stojí jak proti *těžký*, tak proti *vážný* (co je vážné, nejde snadno odbýt). Při interpretaci textového uplatnění lexému *těžký* vždy hledáme, k čemu se ta nepříjemná nesnáž vztahuje. Séma “nesnadný” má jistou valenci, jež si žádá naplnění. Některá naplnění jsou tak běžná, že je lze v abstraktním systému zachycovat jako pravidelné kolokace, cf. *kufř těžký* k nošení, i běžná naplnění si však mohou konkurovat, cf. *kniha těžká* k nošení či pochopení, a neběžná naplnění mohou vyznít zcela přirozeně, cf. *zápal plic těžký* k naučení. Vedle kolokability na straně abstraktního systému jazyka potřebujeme ještě zvláštní nástroj, či lépe soubor nástrojů na straně konkrétních textů, které určují, čím se valence sématu “nesnadný” naplní. Jejich podobu zatím neupřesňujeme, představujme si je nicméně jako kulturně-sociální normy, protože je pokládáme za sdělitelné a sdílené (rys kulturní) a zároveň za nadindividuálně, tedy společensky závazné (rys sociální). Skutečnost, že lexém *těžký* se nachází v syntagmatu, vede k tomu, že valenci sématu “nesnadný” naplňujeme rysem odvoditelným ze sémému toho lexému, na němž je *těžký* závislé. Pokud se nám to nepodaří ani pomocí kolokací v abstraktním systému, ani pomocí norem v konkrétním textu, nedokážeme syntagma interpretovat, cf. *těžká krajina* (na rozdíl od krajiny vážné).

(β) Přívlastek dle tradičních gramatik «neshodný» nepředstavuje nic syntakticky jednotného. Za primitivní pojem však můžeme označit přívlastek rekční, kdy závislý člen vykazuje v důsledku své závislosti jisté gramatické séma. V češtině rozlišujeme rekci s nominativem pojmenovávacím (*plavili se na parníku Vltava*) a rekci s genitivem obecného přiřazení (*topili se ve vodách Vltavy*).

abstr. systém
- kolokability
- kult.-soc. normy

Soc.
kult.

→ pro krajina k vážné? (→ proti lehká / snadná)

rekce

Zamysleme se nad jedním aspektem rekce genitivní. V syntagmatu dvou substantív lze při jistém lexikálním obsazení rozlišovat vztah agentní vs. patientní. Vzpomeňme na klasický latinský příklad *timor hostium* (bojí se buď nepřátelé nás, nebo my jich), všimněme si dvojakosti českého *návštěva rodičů* (přišli navštívit buď rodiče nás, nebo my je). Pravdivostní relevance těchto rozdílných interpretací je zřejmá. Co není samozřejmé, je rozhodnutí, zda ona syntagmata uznáme za rozdílné znaky, když jejich rozdílné interpretace nejsou doprovázeny rozdílem výrazovým. Pokud uznáme, zaneseme do českého (případně latinského) jazykového systému dva homonymní složené znaky o shodné podobě *návštěva rodičů* (resp. *timor hostium*) v plánu výrazovém a o různých podobách plánu obsahového. Pokud neuznáme, máme jediný znak, vůči němuž lze – opět v řádu syntagmatu – postavit znak *návštěva u rodičů* (v latině pak *timor de hostibus*) – a prohlásíme, že druhý člen dvojice je oproti prvnímu příznakově patientní. Hraje se tedy, a to mimořádně závažně, o podobu abstraktního systému jazyka. Dvojznačnost agentní a patientní interpretace přitom můžeme uchopit i ze strany konkrétních textů: u syntagmatu ponecháme pouze vztah obecného přiřazení, kdežto rysy AG(entní) či PAT(ientní) dodáme z kontextu konkrétního textového výskytu. Za výhodu takového přístupu pokládám – vedle úcty k zásadě solidarity znakových plánů – i to, že v mnoha případech dovoluje na agentnost či patientnost vztahu vůbec nemyslet, cf. *barvy podzimní přírody*, *kouzlo letní noci*, kde kategorii AG vs. PAT vůbec neurčujeme (syntagma je vzhledem k ní vágní), zatímco kdyby AG vs. PAT byla sémata gramatického systému, museli bychom každému syntagmatu právě jedno z nich přiřadit.

Vezměme příklad *postrach rodiny*. V konkrétním textu knihy o dětech pro děti i dospělé, která se jmenuje *Jirka postrach rodiny*, je toto syntagma opatřeno sématem PAT, neboť strach padá na rodinu; zato v konkrétním textu knihy o dětech pro děti i dospělé, která se jmenuje *Bylo nás pět*, by syntagma *postrach rodiny Vařekových* bylo opatřeno sématem AG, neboť strach vyvolává právě ona rodina. Vidíme tedy, že jedno a téže syntagma připouští obě sémata a žádné z nich nelze označit za vlastní, či nepříznakově přítomné. Vyskytne-li se které, nahlížíme na ně, jako by je textové souvislosti indukovaly.

(γ) Druhou primitivní podobou přívlasku «neshodného» je volná závislost, tedy stav, kdy ani řídicí, ani závislý člen svým tvarem neprojevuje zapojení do závislosti. V tomto vztahu se uplatňují především výrazy, jejichž tvar je mimořádně specifický, cf. *zbytky ze včerejška*, *zásoby na zítřek*.

Přívlasky *lesem*, *přes les*, *kolem lesa*, *do lesa* mohou rozvíjet jak substantiva *cesta*, *stezka*, *pěšina*, *silnice*, tak *cesta*, *procházka*, *trmácení se*, *běh*, *let*, ba i *pohled*, *záběh*. Co však je *myšlenka přes les*? *láska kolem lesa*? *starosti do lesa*? Lexémy prvních tří skupin (se zástupci *stezka*, *procházka*, *pohled*) obsahují séma “pohyb”, jež je jasně přítomno i v přívlastcích, a syntagmata *stezka lesem*, *procházka kolem lesa*, *pohled do lesa* dokážeme interpretovat právě proto, že se oba členy syntagmatu v tomto sématu shodují. Ona podivná syntagmata *myšlenka přes les*, *láska kolem lesa*, *starosti do lesa* se stanou interpretovatelnými, jakmile jejich řídicí člen v konkrétním textu sématem “pohyb” vybavíme, e.g. *myšlenka, kterou jsem se zaobíral, když jsem šel přes les*; *láska, která nám vydržela jen po dobu procházky kolem lesa (a po návratu pominula)*; *starosti, jež mě tížily cestou do lesa (leč tam jsem se jich zbavil)*.²

² Výraz *kolem lesa* je dvojznačný, dynamický se sématem “pohyb” a statický se sématem “poloha/stav”, takže *starosti kolem lesa* lze interpretovat i staticky jako *starosti, které coby majitel či správce mám v souvislosti s lesem*.

SHRNĚME. Probrali jsme tři morfosyntaktické podoby (kongruence, rekce, volná závislost) tak jednoduchého dvoučlenného syntagmatu, jakým je přívlastek. Setkali jsme se s třemi podobami podmínek jeho sématické interpretovatelnosti: (i) oba členy syntagmatu musí vykazovat stejné séma, (ii) séma jednoho z členů syntagmatu vyžaduje, aby druhý vykázal séma jistého druhu, které se s prvním sématem spojí, jako by vyplňovalo jeho valenci, (iii) souvškyt obou členů syntagmatu může přijmout séma, které není vázáno ani na jeden z nich, jsouc výslednicí jiných vztahů uvnitř konkrétního textu, který ono syntagma obsahuje. Tyto tři podoby představují kombinatorickou analogii výše uvedených tří morfologických podob syntaktické závislosti. Rozhodně nelze vázat konkrétní kombinaci morfosyntaktickou na konkrétní kombinaci sématickou, přesto však je předvedená kombinatorická analogie mezi systémově abstraktním usouvztažením morfémů a textově konkrétním usouvztažením sémát hodna pozornosti.

Vedle analogie mezi konstelacemi sémát při (textovém) souvškytu sémémů a konstelací sémát při (jazykovém) usouvztažení lexémů, již jsme právě předvedli, nacházíme i analogii mezi valencí sématu, jež se aktualizuje v syntagmatu, jak jsme o ní mluvili v poučení k bodu (α), a valencí lexému, jež se aktualizuje při jeho větném usouvztažení. Po každé jde o to, že výskyt jedné jednotky předpokládá či umožňuje výskyt další jednotky jistého druhu. Ve valenčním rámci lexému rozlišujeme položky povinné a přípustné — a stejně tak ve valenčním rámci sématu jsme viděli položky povinné a přípustné (přípustné bylo třeba rozlišení AG vs. PAT v syntagmatu přívlastku s genitivní rekci).

To, že syntagma dvou lexémů nevyžaduje povinný výskyt nějakého sématu, ještě neznamená, že syntagmatický souvškyt oněch lexémů nevede na sématickou interpretaci. Není-li předem dáno, jaké séma máme hledat, může ona sématická interpretace být naopak ještě náročnější. Lexém *syn* má ve valenčním rámci přívlastek upřesňující "čí". Je povinný, vypustit jej lze pouze při aktuální elipse. Povinnost takového doplnění snadno prokážeme testem komunikačním, tedy textové kompetence: kdo v konkrétním textu (výpovědi) řekne *syn*, ten na doplňovací otázku «Čí *syn*?» nemůže odpovědět «Nevím». Morfosyntakticky jde o přívlastek rekční (v genitivu), za jistých okolností též kongruentní (*můj syn*, *Zbyňkův syn*). Jak tento vztah uchopit sématicky? Hledáme rys interpretovatelný jako "původ", cf. *syn této země*, *syn svého národa*, *syn nebes*, přičemž za "původ" uznáváme vše, co jen mohlo utvářet jedincovu osobnost, cf. *syn přírody*, *syn oceánu*. Syntagmata *syn vody*, *ohně*, *stromu*, *mraků*, *kamení*, *železa* vybízejí k interpretaci personifikační, aniž naznačují, jak si onu personifikaci představit (to zařídí až normy spravující konkrétní text), starozákonní *synové prorocství*, *zpěvu*, *pokoje*, *světla*, *poslušnosti*, ale též *vzpoury* jsou příslušníci společenství, jež dotyčný přívlastek symbolizuje ("původ" zde znamená příslušnost někam). Ocitáme se tak ve stavu, kdy sématická interpretace syntagmatu je předem, systémově dána, přesto nás konkrétní text může zaskočit zcela nečekaným obsahem. Co je *syn klavíru*? V kontextu dramatu *Ubu králem* to může být i dítě v klavíru počaté.

5. Snad jsem v předchozím oddíle posluchače dostatečně přesvědčil o tom, že strukturalistická cesta textem opravdu je dobrodružná. Chtěl bych ještě ukázat, že toto dobrodružství je spíše lákavé než odrazující, že cesta je sice náročná, leč dá se zvládnout a člověk na ní není bezbranný. Pokládám za velkou zásluhu školy IS, že vyvinula nové nástroje, jimiž lze uchopit přirozenou a nutnou proměnlivost sémému. Spočívají v rozlišování mezi sématy inherentními a aferentními, generickými a specifickými. Uvedená dělení jsou na sobě nezávislá. Nemám důvod chtít něco měnit na autorově výkladu (Rastier 1987: 39–55), soustředím se proto na komentáře k systémovému zapojení tohoto aparátu.

Protiklad inherentního a aferentního sématu odráží skutečnost, již strukturní jazykozpyt dosud málo nebo příliš jednostranně bral v úvahu: mluvíme-li o abstraktním systému jazyka jako o jednom jediném celku, činíme tak s velkou licencí. Jako bytosti nadané řečí naprosto samozřejmě žijeme v mnoha jazykových systémech zároveň. Ony systémy se většinou značně překrývají, leč každé dva se alespoň v jednom rysu od sebe liší. Dospělého člověka ovládajícího pouze jeden rejstřík řeči a spojujícího se známými výrazy pouze jednu významovou polohu budeme plným právem považovat za chudáka. Aby bylo jasno, zdůrazňuji, že teď nemám na mysli nějaké dělení celku národního jazyka na spisovný standard coby maximálně úplný, hierarchicky nejvyšší a funkčně nejzatíženější jazykový systém a na všelijaké regionální či sociální variety národního jazyka, systémy spíše jen částečné a funkčně omezené. Nejde ani o všudypřítomnou a neustále probíhající volbu mezi lexikálními a gramatickými prostředky různým způsobem příznakovými, kteroužto volbou sami sebe společensky zařazujeme a vůči druhým vymezujeme. Do systému jazyka totiž potřebujeme zapracovat i to, co se – leckdy pod označením «konotace», «asociace», či «zvláštní význam» – obvykle přesouvá do oblasti jazykové kompetence. Jako kompetentní mluvčí neustále počítáme s tím (ba přepočítáváme to), zda oslovený s námi sdílí jistě ty «zvláštní významy» znaků, a staráme se o to, aby si uvědomil, že teď nám o nějaký «zvláštní význam» jde, či naopak nejde. Zdaleka se to neomezuje na okrajová tajná znamení, srozumitelná pouze zasvěceným; drtivá většina všech «zvláštních významů» je trvale přítomna v obecném jazykovém povědomí, jenom ne vždy vstupují do hry. A právě tento potenciál významů, jež mohou, ale nemusí vstoupit do hry, představuje důvod, proč musíme revidovat své porozumění pro abstraktní systém jazyka.

Stav, který potřebujeme uchopit, si nejlépe uvědomujeme v lexiku: týž lexém označuje v různých situacích (kontextech) obsahy velmi různé, týž lexém může být podle okolností tu zcela salonfähig, tu tvrdý vulgarismus, týž lexém zakrývá jevy tabuizované i pokrývá jevy naprosto nevinné. Přitom nelze tvrdit, že by se jazyk jen hemžil homonymními znaky typu *koleje* (tramvajové) vs. *koleje* (studentské). Lexikografická zkušenost jasně říká, že v systému jazyka, tak jak jsme zvyklí jej vímat, je naprosto běžné, že jeden lexém spojuje s týmž morfem několik různých, často navzájem neslučitelných sémémů. Chceme-li i lexémy uchopit znakově (a to ve strukturalistickém programu chtít prostě musíme), musíme se s uvedenou proměnlivostí vyrovnat.

Především si uvědomme, že proměnlivost sémémů trvale potkáváme právě v abstraktním systému jazyka, zatímco v konkrétních textech je obvykle jasné, který sémém pro interpretaci zvolit. Pokud v konkrétním textu interpretační jasno nemáme, prožíváme to jako svůj nedostatek: předpokládáme, že text sám o sobě jasný je, pouze že nám schází klíč k výkladu. Takový klíč si pak snažíme opatřit, a než se nám to podaří, uvažujeme o několika výkladech zároveň, či prostě držíme ono místo v paměti jako nejasné. Stav nejasnosti přitom odlišujeme od jazykového vtipu, jehož podstatou je, že nás text navádí k tomu, abychom se drželi jistého výkladu a ten nás pak náhle přinutí nahradit jiným, o němž si až dodatečně uvědomíme, že byl od počátku též možný. Jako zkušené čtenáři samozřejmě víme, že stav nejasnosti může být i cíleně navozován záměrným literárním postupem. Leč i s vědomím všech možných literárních komplikací lze pro zvolenou strukturalistickou cestu přijmout zásadu, že s konkrétním textem budeme spojovat jistý zvláštní podsystém jazyka, vyznačující se právě tím, že na rozdíl od obecné nejednoznačnosti sémémů, jež panuje v celku abstraktního systému, v podsystému jsou morfy jednoznačně spojeny vždy jen s jedním sémémem. Říkejme takovému podsystému IDIOLEKT konkrétního textu.³ Zaved' me dále SOCIOLEKT jako jazykový systém, opět

³ Literární komplikace toho druhu, že různé pasáže jediného textu se mohou opírat o různé idiolekty, případně že text po jistý svůj úsek připouští idiolektů víc, jsou technicky řešitelné: prostě budeme pra-

sociolekt

dialekt

sématicky jednoznačný, k němuž se co k idiolektu vztahuje nějaký soubor konkrétních textů (alternativně lze zavést sociolekt jako to, co je společné jistému souboru idiolektů). Nakonec zaved' me DIALEKT jako neutrální pozadí abstraktního jazykového systému, čili podsystém obsahující právě ty rysy sémémů, jež nejsou příznakově vázány na idiolekt konkrétního textu ani na sociolekt souboru takových textů. I o dialekt se přitom opírají konkrétní texty, texty nejobyčejnější, nejméně příznakové.⁴ Právě k tomu, abychom všechny tyto různé široké (díleč) systémy jazyka, korelovatelné s různě širokými soubory konkrétních textů, mohli uchopit v jediném abstraktním systému, zavádíme uvnitř sémému libovolného znaku rozdělení sémát (či distinktivních sématických rysů, což zde pro nás budou synonyma) na INHERENTNÍ a AFERENTNÍ. Inherentní jsou nepříznaková či nejméně příznaková sémata, jež se uplatňují v dialektu, v systémovém podkladu «banálně normálních» textů, aferentní jsou pak příznaková sémata sociolektů a idiolektů. Dobře víme, že při popisu konkrétního znaku lze otázku, který rys bude inherentní a který aferentní, řešit různě, a stejně tak dobře víme, že to není argument proti našemu záměru: popis jazyka je tvořivý kulturní čin a jazyk lze popisovat různě. Daleko víc by nás mělo překvapovat, že prolístaujeme-li několika odlišnými slovníky téhož jazyka, narazíme na výraznou shodu mezi popisy: různé slovníky kladou u velmi mnoha hesel vždy společně stejný význam jako první (lze jej pokládat za inherentní) a liší se spíše jen pořadím výčtu významů dalších (lze je pokládat za aferentní).⁵

inh. - dial.
af. - sociolekt

Druhý protiklad, séma GENERICKÉ vs. SPECIFICKÉ, jež jsme ohlásili na počátku této části, reaguje na specifickou potíž diferenčního zkoumání znaku uvnitř abstraktního systému: znak můžeme sice komutovat s čímkoliv, ale naprostá většina takových komutací je jalová. Generické séma zadává definiční obor (kategorii), kde komutace dostává smysl. Opět jsou nej názornější příklady lexikografické: lexém *nůž* znamená cosi zvláštního v definičním oboru, kde stojí lexémy *lžíce* a *vidlička*, cosi jiného v definičním oboru s lexémy *dýka* a *rapír*, a cosi ještě dalšího v definičním oboru s lexémy *dláto*, *škrabka*, *sekyra*, *pila*, *hoblík*. Jde o to, že “nůž” je specifickým sématem jednou pro generické “příbor”, po druhé pro generické “(chladná) zbraň”, po třetí pro “nástroj”. Znovu narazíme na nejednoznačnost: v abstraktním systému patří *nůž* zcela legitimně do všech zmíněných definičních oborů, kdežto v idiolektu korelovaném s konkrétním textem víme, že se pohybujeme právě v jednom a ne v jiném oboru. Na lexému *nůž* si zároveň můžeme uvědomit, co s sebou přináší lexikografické rozhodování: jistě se shodneme, že generické séma “(chladná) zbraň” vyhodnotíme v našich současných kulturně-historických podmínkách jako aferentní, protože málo běžné, zatímco sémata “příbor” i “nástroj” jsou jaksi srovnatelně běžná. Je vlastně lhostejné, které z nich vybereme za inherentní, jenom musíme vědět, jak jsme se v daném popisu jazyka rozhodli.

gener. sémata

3 úrovně

U generických sémát rozlišuje teorie IS tři úrovně: TAXÉM, DOMÉNA, DIMENSE. Taxém představuje nejmenší definiční obor. Lze na něj pohlížet jako na obor potenciálně uzavřený, byť při pokusu o úplný výčet můžeme narazit na sporné případy; dobře si to uvědomíme u právě uvedených tří generických sémát lexému *nůž*, jež všechny tři byly taxémy. Ta-

covat se sadou idiolektů místo idiolektu jediného. Ona sada nebude příliš velká ani u hodně složitých textů. Naprostou většinu textů přitom s přehledem uchopíme idiolektem jediným.

⁴ Bohemista necht' si uvědomit, že za hezký příklad dialektu v tomto ohledu poslouží spisovná čeština vyžadovaná coby kód neutrální veřejné komunikace. Terminologii IDIOLEKT – SOCIOLEKT – DIALEKT přebíráme z Rastierovy *Sémantique interprétative* jako milou provokaci v kontextu dvou národních jazyků zatížených značnou idolatrií spisovného standardu.

⁵ Francouzštinář ví, o čem mluvím, češtinář žel nemá ty různé slovníky, které by mohl srovnávat.

xémem jsou i běžné gramatické kategorie. Doména je soubor taxémů. Zde se už o výčet nepokoušíme, opíráme se nicméně o jisté kulturně-sociální zvyklosti pro spojování morfémů. Účelem domény je, aby z většího počtu taxémů, kam lze morfém zařadit, vybrala ten jeden, se kterým budeme pracovat. V případě lexému *nůž* tak doména "truhlářství" vybere "nástroj", nikoliv "příbor", ba zajistí, že taxém "nástroj" bude jako nositele specifických sémát dále obsahovat jednotky *dláto, škrabka, sekyra, pila, hoblík*, nikoliv *pinseta, peán, jehla, odsávačka*, což by byli legitimní sousedé lexému *nůž* v taxému "nástroj" uvnitř domény "chirurgie". Lexikografická praxe běžně využívá domén k odstraňování homonymie, jak u lexémů *pánev* či *lopatka* dokládá slovníkové upřesnění "anat(omie)" vs. "dom(ácnost)". Dimense je nejširší definiční obor, je málohodnotová, většinou pouze dvouhodnotová, umožňuje však spojovat obrovské, potenciálně neuzavřené množství morfémů. Náš lexém *nůž* tak bude v dimensi "životnost" stát se znaménkem (–) v přímé opozici k lexému *muž* (+), kdežto v dimensi "vznešenost (+) ⇔ vulgarita (–)" bude stát *nůž* (0) vs. *kudla* (–).

Dejme se vést proměnlivostí sémému v morfému *zelený*. Obsahuje inherentní generické séma "barva", které je na úrovni taxému a vůči němuž nese inherentní specifické séma "zelený" (na rozdíl od "červený", "modrý", "oranžový"); obsahuje aferentní generické séma "zralost", opět na úrovni taxému, se specifickým sématem "nezralý"; dále najdeme generické séma "politika", tentokrát již na úrovni domény, které může nést specifický rys "ekologisté" vůči *rudým*, nikoliv však *červeným* "komunistům" v taxému "program/strana";⁶ nicméně i protiklad *zelený* a *rudý* se v systému českého jazyka vyskytuje: potkáme jej v doméně "člověk" v taxému "psychosomatika", kde ony jednotky nesou po řadě specifická sémata "postižený nevolností" a "rozčilený", majíce za sousedy třeba ještě *bílý, bledý*; víme dále o aferentní doméně "vojna", kde *zelený* nese specifický rys "ne-civilní", valenčně předpokládající séma "myšlení", cf. *zelený mozky* (nutně v obecněčeské morfologii), přičemž též specifický rys "ne-civilní" v téže doméně "vojna" aferentně najdeme i v sémému *bílý*, cf. *bílý kabát* (příznačně v idioktu řady literárních děl XIX. století). Přiznávám na závěr, že nevidím přesvědčivé generické séma na úrovni dimense.

6. Z hlediska lexikologického nepřináší právě předvedený rozbor sám o sobě nic nového. Nové je pouze to, že nabízí cestu, jak při diferencním popisu jazykového znaku uvnitř abstraktního systému skloubit zásadu solidarity obou znakových plánů, výrazového a obsahového, se zjevnou a zcela přirozenou polysémií. V tak početné soustavě znaků, jakou představuje přirozený jazyk, lze obsah jednotlivého znaku, speciálně tedy i sémém morfému stanovit jedine v nějakém předem zvoleném definičním oboru znaků, jež vůbec připustíme ke srovnávání. A definičních oborů je pochopitelně víc možných.

Protiklad sémát generických a (jim příslušných sémát) specifických vlastně jen přenáší na lexikon něco, co v gramatice děláme tak běžně, že si to ani neuvědomujeme: gramatické rysy uvažujeme vždy v gramatických kategoriích a od nich neoddělitelně. Oněch kategorií je přitom rovněž víc a dají se částečně uspořádat, takže některé mohou vůči sobě stát ve vztahu hierarchické nadřazenosti a podřazenosti, jiné jsou navzájem nesrovnatelné, leč slučitelné (s dodatečnými podmínkami či bez nich), ještě další pak třeba i neslučitelné.

PŘÍKLADY. Autor má dobré důvody pokládat u českého slovesa kategorii způsobu za nadřazenou kategorii času (každý způsob má své vlastní časové dělení: indikativ na dva či tři časy podle vidu, kondicionál na dva časy bez ohledu na vid, imperativ nemá čas vůbec), cf. 2007: II/1.2. Nesrovnatelné, leč slučitelné jsou kategorie rodu, čísla

⁶ Všimněme si, že další české politické strany pod pevným vedením reklamních agentur usměřňují veškeré své chování a vystupování s cílem pozměnit systém českého jazyka tak, aby taxém politických stran/programů přebíral z taxému barev ještě *modrý* a *oranžový*.

a pádu u jména (k nimž autor provokativně přidává ještě osobu, vázanou však na výskyt specifického sématu "nominativ" z kategorie pádu, cf. III/1.1). Neslučitelné jsou kategorie pádu a času (paralelismus *ušlý - ušlého - ušlému* a *ucházející - ucházejícího - ucházejícímu* není časový, nýbrž vidový).

Všechny výše naznačené příklady gramatických kategorií, byť mezi sebou mohou být částečně uspořádány, leží na generické úrovni taxému. Doméně by mezi gramatickými kategoriemi odpovídaly slovní druhy, vymezené přísně morfosyntakticky, a lexikálně-gramatické okruhy s případnými podokruhy, vymezené předporozuměním lexikálním či gramatickým, cf. autor I/2.6, na úrovni dimense bychom pak mohli rozlišovat větněsouvztažňovací prostředky syntagmatické a paradigmatické.

Vidíme, že vztahy mezi kategoriemi gramatických sémát mohou být složité. Přitom uznáme, že soubor veškerých gramatických sémát je oproti souboru sémát lexikálních daleko jednodušší. Strukturalistický aparát, který zde nabízíme, celkovou složitost souborů gramatických i lexikálních sémát pochopitelně nezruší (to by ani nebylo žádoucí), pouze ji umožňuje uchopit jednotně a s dobrou dávkou přehlednosti. Vztah protikladu inherence a aference k přirozené heterogenosti abstraktního systému jazyka jsme už objasnili výše.

Máme-li tedy představu, jak se podívat na abstraktní systém jazyka v jeho všudypřítomné a neodmyslitelné proměnlivosti, podívejme se nyní, jak se znaky pracujeme při interpretování konkrétních textů. Pokud jsem v oddíle 5 upozornil na licenci, s níž mluvíme o abstraktním systému, musím teď připomenout, že i o konkrétních textech mluvíme s licenci, jak jsme objasnili v oddíle 4. V následujících příkladech totiž nesáhneme po skutečně konkrétních textech, ale mnohem spíš jen po náznacích textů jaksi možných, «myslitelných». Nepůjde přitom o argumentační nepoctivost, nýbrž o pedagogický nástroj, kterým dokazujeme, že znakově interpretační práce s textem podléhá kulturně-sociálním normám: užívané postupy mají nadindividuální platnost (rys sociální), dají se naučit a předat (rys kulturní), za jistých podmínek se vyžadují jako závazné (podstata normy). Aby to tak mohlo fungovat, musíme být schopni vystačit s pouhým «typem» textu, který si vlastně jen «dokážeme představit», vybavení několika málo pokyny, jak se k textu postavit (připomeňme si roli situační ukotvenosti a žánrového zařazení, jež jsme vyložili v oddíle 3).

(α) Především upozorníme na skutečnost, že ze sémát roztroušených po textu dokážeme poskládat sémémy morfémů, jež v textu přítomny ani nejsou. Názorně si to nejdřív předvedeme při jistém úkroku stranou: Co zaručuje, že text v jazyce A pokládáme za překlad textu z jazyka B? Uvědomme si, že v programu přísně diferenčního zkoumání znaků není prostor pro žádné mimojazykové *tertium comparationis*, pro žádný model skutečnosti, s nímž bychom mohli porovnat jak útvar jazyka A, tak útvar jazyka B, a na základě porovnání pak stanovit, zda či nakolik si ony texty odpovídají. Jediné, co můžeme dělat, je předvést, že všechna «relevantní» sémata jednoho každého sémému ze systému A výchozího jazyka jsou přítomna, byť i rozptýleně, v různých sémémech cílového jazyka B.

Čtenář jistě zbystril nad uvozovkami zvýrazněným přívlastkem «relevantní». Nemůžeme zde otevírat otázku adekvátnosti překladu textu, natož překladu literárního. Stačí však zamyslet se nad vůbec jen možností ekvivalence třeba mezi českou větou *přeplaval řeku* a francouzskou *il traversa la rivière à la nage* (oblíbený příklad prof. Šabrušuly), mezi českým *topil jsem se, ale neutopil* a německým *ich war imstande zu ertrinken, jedoch ertrank ich nicht* (tradovaný chyták z c.k. gymnasií).

Poskládat sémata z různých sémémů reálně přítomných v textu do sémému virtuálního, s textem spojitelného, však dokážeme i uvnitř jediného jazyka. Zdaleka přitom nejde jen o nějaká potměšilá různocnění či skryté narážky, děláme to i v případech naprosto nevinných. Před-

rizikozemě?
? nesamostatně

stavme si (hle, konkrétní text pouze «myslitelný»!) závěrečnou větu (tedy výpověď) příběhu horské vesnice, jež (věta/výpověď) zní *A všichni tu krásu v jediném okamžiku smetl bílý příboj, jenž s děsivým hukotem sestoupil ze zasněžených svahů hory Takan, kdysi velebné dominanty malebné vesnice*, a položme otázku: Mluví se tam o lavině? Jistě si dovedeme představit (mnozí dokonce i jako zcela konkrétní osobu) zapšklého intelektuála, který je schopen a ochoten se hádat, že jeho nikdo na žádná zlá slůvka nenachytá, že v textu slovo *lavina* rozhodně není. Stejně tak jistě se ale shodneme, že text o lavině mluví. Intuitivně to zdůvodníme tím, že je tam lavina takřka definitoricky popsána. V řeči sémata to nicméně znamená, že spojíme séma “sníh” (ze sémému *zasněžený* i *bílý*), séma “množství” (ze sémému *svahy*, který je v plurálu, a možná i *velebný*, kde je též obsažena “velikost”), čímž dostáváme masy sněhu, tedy třeba závěje; přidejme dále sémata “rychlost” (v *jediném okamžiku*), “síla” (*příboj*) a “děs” (*s děsivým hukotem*), což už vytváří alespoň sněhovou bouři, a dodejme séma “zmar” (*smetl krásu; kdysi*), které má lavina oproti sněhové bouři navíc.⁷

(β) Víme-li již, že z konkrétního textu si jistý sémém dokážeme i sami poskládat, upozorníme, že na druhou stranu těžko přijímáme, aby se v jednom textu opakovaly identické sémémy. Především si uvědomme, že aktuální elipsa (oproti úplné větě coby vzorovému jazykovému znaku) není v konkrétním textu nějaká druhotná možnost, nýbrž zcela prvotní povinnost: zopakovat sémém – a to i pomocí «náhradních» morfů, takže místo *na hradě* řeknu *tam* a místo *král* zase *on*, případně dokonce *se* – mám právo vlastně jen tehdy, když jej další výpovědi uvádím do nových vztahů. Nejsou-li sémémy dostatečně odlišeny znakovými komplexy, jichž se účastní, vnášíme do nich odlišující sémata. Zvolání *Král je mrtev, at' žije král!* je pro nás nikoliv snad «přijatelné», vždyt' ve strukturální sémantice přijatelností neargumentujeme, ale v každém případě «srozumitelné», protože interpretovatelností argumentujeme, jen díky tomu, že sémém prvního morfému *král* vybavíme specificky sématy “starý”, “minulý” (ze sémému *mrtev*), kdežto druhý morfém *král* naopak sématy “nový”, “platný” (ze sémému *žije*), k čemuž nás ostatně přímo vyzývá kontrastivně-symetrický půdorys rétorické figúry chiasma, na níž je celá výpověď postavena. Podobně prohlášení *Doma je doma* rozumíme jen proto, že sémém *doma* dokážeme jednou vybavit sématem “abstraktně”, což otevírá cestu všem aferentním rysům bezpečí a lásky domova, a tyto rysy pak aktualizujeme u druhého sémému *doma*, vybaveného odlišujícím sématem “konkrétně”: at' už je můj konkrétní domov v danou chvíli zatížen čímkoliv, je to to místo, kde hledám či cítím jako svůj úkol sám vytvářet ono bezpečí a lásku domova.⁸

(γ) Vrcholným pojmem Rastierovy interpretativní sémantiky je isotopie. Jde o účinek opakovaného výskytu sématu v různých sémémech napříč textem. Isotopie je nástroj, jak odpovědět na přirozenou a zároveň základní otázku, o čem daný text je, opírajíce se výlučně o jazykově-znakovou danost textu. Znalce pražského strukturalistického ohniska okamžitě napadne,

→ reklama na se utrány, obrázky, e zobrazují nic jiného než samy sebe...

⁷ Mnoho materiálu na tento druh sématického skládání najdeme v klasických pojednáních o jazyce ideologií (Viktor Klemperer: *LTI*; Petr Fidelius: *Jazyk a moc*; Vladimír Macura: *Šťastný věk*), mnoho příkladů si laskavý čtenář vyřeší sám, podívá-li se – často v jazyce rozšířeném o obrázky, jež neznačují nic jiného než samy sebe, jsou dokonale znakové v čistě diferenčním pojetí – na texty reklamní: jistá značka cigaret je názvem reklamního příběhu, tedy specifického textu, z něhož poskládáme sémém “dobrodružství”; jistá značka motorového vozidla je názvem příběhu, z jehož textu poskládáme sémém “(nad)samec”.

⁸ Rys “konkrétní” nese první sémém *doma*, tematický, rys “abstraktní” sémém druhý, rématický. ?

→ je třeba to přehodit, tak to

- unášen to obrátit /
ač takto to ani rozumět.

isotopie

tipy
v čístě!
víte info
víte zapisky.

? že isotopie školy IS bude souviset jak s hypertématem školy Danešovy (kam v této chvíli zařadím i Karla Hausenblase), tak s aktivačními posloupnostmi školy Sgallovy (kde se jim obzvláště věnuje Eva Hajičová); rád bych však upozornil, že isotopie má blízko i k tomu, co Mirolav Červenka zkoumal jako významové sjednocení díla v kontrastu ke spojitosti textu. Nemohu zde teď rozebírat shody a rozdíly: shodný je jistě záměr postihnout obsah textu, rozdílné jsou – se stejnou jistotou – pojmové rámce zmíněných teorií. Rastierovská isotopie přirozeně využívá trídění sémata, jež jsme předvedli v oddíle 5, takže isotopii mohou konstituovat sémata velmi odlišné, z nichž jeden isotopické séma obsahuje jako inherentní specifické na úrovni taxému (což je výskyt hodně nápadný), kdežto jiný jako aferentní generické na úrovni domény (což je výskyt dosti nenápadný).

7. V bodech (α) až (γ) předchozího oddílu jsme předvedli několik typů znakově-interpretáční práce s konkrétním textem, jež v úplnosti svého teoretického aparátu znějí velmi učeně: (α) skládáme virtuální sémata ze sémata posbíraných z různých sémata o reálném textovém výskytu; (β) upravujeme sémata z konkrétního textového výskytu tak, aby se alespoň jedním svým sématem lišil od ostatních sémata téhož textu; (γ) z různých sémata v textu se vyskytujících vybíráme stále stejné séma, abychom jím pak celý text (či jeho pasáž) charakterizovali. A tak jako Monsieur Jourdain v jistém okamžiku s obrovským překvapením zjistí, že celý život mluvil v prose, aniž o tom vůbec věděl, měli bychom si i my teď překvapeně uvědomit, že výše popsané interpretáční činnosti vykonáváme celý život s naprostou samozřejmostí, aniž si to uvědomujeme. Ještě důležitější pak je uvědomit si, že ony činnosti jsme si osvojili výchovou a učením, že je sdílíme s jistým společenstvím dalších lidí a že v onom společenství jsou tyto činnosti závazné. To vše znamená, že představují kulturně-sociální normy. V oddíle 4 jsme se kulturně-sociálních norem dovolávali jako toho, co zaručuje správný výběr sémata, a tudíž správnou interpretaci znakových komplexů. Jde o stále stejný jev, byť pozorovaný z různých úhlů. Jsem přesvědčen, že funkčně-strukturální jazykozpyt má přímo povinnost tento jev uznat a přijmout. Uznat jako předmět studia zásadní důležitosti a přijmout jako nástroj přinášející mimořádný užitek. Norma je protipólem systému. Je-li systém sám nutně mnohotvarý, bude jistě mnohotvará i norma. Je-li abstraktní systém výkladový konstrukt, jímž osvětlujeme, jak je vůbec možná lidská řeč, pak právě kulturně-sociální norma nám umožňuje předvádět a dokládat, že jazykový systém se v lidském společenství projevuje jako síla s nadindividuální platností: systémová kompetence jednotlivých mluvčích má *raison d'être* pouze v kolektivním uznání vztaheném na konkrétní textový výkon.

.....
Předneseno po částech v Pražském lingvistickém kroužku 27.09.2006 a 22.01.2007

ORTOGRAFIE zde použitá je nedílnou součástí osobního stylu autora. Vyznačuje se důsledným vyznačováním délek v českých kulturních evropských a odvržením několika málo středověkých přežitků.

BIBLIOGRAFIE

Předložená práce se téměř nevyjadřuje ke konkrétním dílům. Autor v souvislosti s jedním příkladem sice odkazuje sám na sebe, leč už jen název jeho monografie čtenáře značně překvapí. Na druhou stranu ovšem naše pojednání mluví o souborech textů. Podávat bibliografii škol a ohnisek, o nichž se zmiňujeme, však rovněž není možné. Vydat něco takového pořádně představuje samostatnou vědeckou práci: muselo by jít o velkou bibliografii neabecední, strukturovanou podle několika hledisek, s průběžnými komentáři vysvětlujícími výběr. Protože však žánr vědecké stati bibliografii vyžaduje, nabízím symbolický náznak. K té symboličnosti patří i to, že před jednotlivými díly dávám přednost výběrům a souborným vydáním.

SAMOVZTAŽNÝ ODKAZ

Hoskovec, Tomáš. 2007. *Formální morfologie litevštiny ve funkčním popisu jazyka*. Práce Slovanského ústavu, nová řada, sv. 21, Praha.

NEUSOUVZTAŽNĚNÉ ODKAZY

Jespersen, Otto. 1922. *Language, Its Nature, Development and Origin*. London.

Jespersen, Otto. 1924. *The Philosophy of Grammar*. London.

Marty, Anton. 1908. *Untersuchungen zur Grundlegung der allgemeinen Grammatik und Sprachphilosophie*. Halle.

ŽENEVSKÉ OHNISKO

Bally, Charles. 1965.³ *Le langage et la vie*. Droz, Genève.

Bally, Charles. 1965.⁴ *Linguistique générale et linguistique française*. Francke, Bern.

Karcevskij, Serge. 2000. *Inédits et introuvables*. Textes rassemblés et établis par Irina et Gilles Fougeron. Peeters, Leuven.

de Saussure, Ferdinand. 1931.³ *Cours de linguistique générale* publié par Charles Bally et Albert Sechehaye avec la collaboration de Albert Riedlinger. Payot, Paris 1972.

de Saussure, Ferdinand. 2002. *Écrits de linguistique générale* établis et édités par Simon Bouquet et Rudolf Engler avec la collaboration d'Antoinette Weil. Gallimard, Paris.

Sechehaye, Albert. 1908. *Programme et méthodes de la linguistique théorique*. Paris – Genève – Leipzig.

Sechehaye, Albert. 1926. *Essai sur la structure logique de la phrase*. Champion, Paris 1950.

KODAŇSKÉ OHNISKO

Brøndal, Viggo. 1943. *Essais de linguistique générale*. Munksgaard, København.

Hjelmslev, Louis. 1943. *Omkring sprogteoriens grundlæggelse*. København.

Hjelmslev, Louis. 1959. *Essais linguistiques*. Travaux du Cercle linguistique de Copenhague 12, København.⁵

Hjelmslev, Louis. 1963. *Sproget*. København.

Hjelmslev, Louis. 1985. *Nouveaux essais* recueillis et présentés par François Rastier. Presses universitaires de France, Paris.

Togeby, Knud. 1965. *Structure immanente de la langue française*. L'Arrousse, Paris.

PAŘÍŽSKÉ OHNISKO se s ohledem na jeho povahu ani nepokusím naznačit. Zmiňuji jedinou práci, protože na ni výslovně odkazují:

Greimas, Algirdas Julien. 1966. *Sémantique structurale*. Larousse, Paris.

.....
ŠKOLA INTERPRETATIVNÍ SÉMANTIKY

Rastier, François. 1987. *Sémantique interprétative*. Presses universitaires de France, Paris.

Rastier, François. 2001. *Arts et sciences du texte*. Presses universitaires de France, Paris.

PRAŽSKÉ OHNISKO

Jakobson, Roman. 1962–1988. *The Selected Writings of Roman Jakobson I – VIII*. Mouton, 's-Gravenhage – Paris – New York.

Mathesius, Vilém. 1947. *Čeština a obecný jazykozpyt*. Melantrich, Praha.

Mathesius, Vilém. 1961. *Obsahový rozbor současné angličtiny na základě obecně lingvistického*. Nakladatelství Československé akademie věd, Praha.

Mathesius, Vilém. 1982. *Jazyk, kultura, slovesnost*. Odeon, Praha.

Mukařovský, Jan. 1948. *Kapitoly z české poetiky I, II, III*. Svoboda, Praha.

Mukařovský, Jan. 1966. *Studie z estetiky*. Odeon, Praha.

Skalička, Vladimír. 2004–2006. *Souborné dílo I (2004), II (2004), III (2006)*. Karolinum, Praha.

.....

- Červenka, Miroslav. 1996. *Obléhání zevnitř*. Torst, Praha.
- Daneš, František. 1985. *Věta a text*. Academia, Praha.
- Daneš, František, Zdeněk Hlavsa et col. *Větné vzorce v češtině*. Academia, Praha.
- Daneš, František, Zdeněk Hlavsa, Jan Kořenský et col. *Práce o sémantické struktuře věty. Přehled a kritický rozbor*. ÚJČ ČSAV, Praha.
- Hausenblas, Karel. 1971. *Výstavba jazykových projevů a styl*. Universita Karlova, Praha.
- Kořenský, Jan. 1984. *Konstrukce gramatiky ze sémantické báze*. Praha.
- Leška, Oldřich. 2003. *Jazyk v strukturálním pojetí. Kapitoly ze synchronní a diachronní analýzy ruštiny*. Slovanský ústav, Praha.
- Leška, Oldřich. [připravuje se]. *Papers on Prague School Linguistics*. Travaux du Cercle linguistique de Prague, nouvelle série.
- Šabršula, Jan. 1980. *Substitution, représentation, diaphore*. Univerzita Karlova, Praha.
- Šabršula, Jan. 1986. *Vědecká mluvnice francouzštiny*. Academia, Praha.
-
- ŠKOLA FUNKČNÍHO GENERATIVNÍHO POPISU
- Hajičová, Eva. 1993. *Issues on Sentence Structure and Discourse Patterns*. Karolinum, Praha.
- Hajičová, Eva, Tomáš Hoskovec, Petr Sgall. 1995. "Discourse modelling based on hierarchy of salience. *Prague Bulletin of Mathematical Linguistics* 64: 5–24.
- Panevová, Jarmila. 1980. *Formy a funkce ve stavbě české věty*. Academia, Praha.
- Sgall, Petr et alii. 1984. *Contributions to Functional Syntax, Semantics, and Language Comprehension*. John Benjamins, Amsterdam & Academia, Praha.
- Sgall, Petr, Eva Hajičová, Jarmila Panevová. *The Meaning of the Sentence in Its Semantic and Pragmatic Aspects*. Reidel, Dordrecht & Academia, Praha.
- Sgall, Petr. 2006. *Language in Its Multifarious Aspects*. Karolinum, Praha.

RÉSUMÉ

Entre la signification de la langue et le sens d'un texte

L'AVENTURE DE LA VOIE STRUCTURALISTE

A l'issue de presque un siècle de travaux scientifiques et d'un bon demi-siècle de débats idéologiques, l'auteur prend le parti de parler du structuralisme en tant que corpus de textes. Or, les corpus n'existent pas d'eux-mêmes: ils résultent du travail d'un chercheur qui éprouve le besoin de positionner sa propre intelligence des choses par rapport à celle d'autrui. En rassemblant des textes scientifiques en vue d'en présenter des corpus, l'auteur distingue en premier lieu des FOYERS structuralistes, que l'on peut nommer, symboliquement, Genève, Prague, Copenhague, Paris... Les textes d'un foyer n'ont souvent en commun rien d'autre que certains traits de leur genèse: ils sont nés dans, ou plutôt *par* un certain milieu intellectuel. Une ÉCOLE structuraliste, identifiable à un appareil théorique explicite, ou au moins, à un but ouvertement déclaré, est un ensemble de textes beaucoup plus restreint qu'un foyer. Par conséquent, ce que l'on appelle traditionnellement École de Prague, n'est pas une école, mais un foyer, au sein duquel nous distinguons de vraies écoles comme celles de Petr Sgall, František Daneš, Oldřich Leška. Une école parfois, un foyer forcément se dote d'un FORUM où des textes sont régulièrement lus et discutés, comme c'est le cas du Cercle linguistique de Prague, ou triés et publiés, comme pour les Cahiers Ferdinand de Saussure. L'auteur ne croit guère possible de brasser les textes provenant de divers foyers dans un super-assemblage déclaré «structuralisme» tout court, faute d'affinité d'approche, voire de connaissance mutuelle entre les foyers. En même temps, il est fasciné par l'affinité d'approche de deux écoles dont

les filiations intellectuelles passent par plusieurs foyers, l'école de Description fonctionnelle-générative (DFG) de la lignée Sgall – Skalička – Mathesius, et celle de Sémantique interprétative (SI) de la lignée Rastier – Greimas – Hjelmslev.

Les deux écoles sont habituées à se mouvoir dans la polarité du système abstrait de langue et des textes concrets, polarité qui n'a strictement rien à voir avec la dichotomie trop célèbre et peu réfléchie de langue vs. parole. Elles concordent dans l'usage terminologique qui appelle le contenu d'un signe linguistique *signification* (význam), s'il est étudié au sein du système abstrait de langue, mais *sens* (smysl), s'il est lié à un texte concret. La SI se concentre sur le signe linguistique binaire minimal qu'est le morphème et le traite principalement de façon lexicologique pour le positionner ensuite directement dans un texte. La DFG est forte dans le traitement du signe linguistique maximal et complexe qu'est la phrase, opposée à l'énoncé, unité textuelle minimale. La DFG dispose de moyens raffinés pour saisir la nature de signe des éléments linguistiques de la «mise-en-relation» (usouvztažnění) grâce auxquels la phrase est possible; en d'autres termes, la DFG est spécialiste de l'aspect grammatical du système de langue. La SI dispose d'un appareil non moins raffiné pour saisir la mutabilité foncière et intrinsèque du contenu lexical du signe: elle y procède en catégorisant les sèmes en inhérents et afférents, génériques et spécifiques de plusieurs degrés. Particulier à la SI, cet appareil doit être compris comme des classes définitoires qui seules et seulement rendent possible toute étude différentielle du signe. Ceci dit, l'auteur présente des parallélismes en analyse sémique de syntagmes, lorsqu'elle est entreprise du côté de la mise-en-relation grammaticale et du côté de la cooccurrence lexicale.

Un texte concret n'est concret que s'il est ancré dans une situation et classé sous un genre. Il existe des normes culturelles et sociales qui gèrent le traitement du texte en tant que phénomène de langage. En dépit de leur nature culturelle et sociale, les normes de traitement de textes ne sont pas au-delà de la linguistique, mais bien au contraire, elles doivent être conçues comme un objet éminemment interne à la linguistique et aussi légitime que ne l'est le système abstrait de langue. C'est à force de nous appuyer sur les normes que nous pouvons traiter divers textes de la même façon et, chose curieuse, que nous pouvons présenter, en guise d'exemple de textes concrets, des fantômes de textes qui n'en sont pas, que nous ne faisons qu'imaginer. Le lecteur des sciences du langage est tellement familier de cela qu'il ne s'en aperçoit même pas: donner une situation et un genre suffit pour élever une phrase quelconque en énoncé d'un texte concret. Où est le texte? Nulle part, mais nous savons à quelle norme textuelle nous avons affaire, ce qui nous suffit largement pour mener à bon terme l'explication de l'exemple dont il s'agit. Dans son article, l'auteur donne des modèles de comportement analytique vis-à-vis de certaines expressions linguistiques élevées en textes concrets, en démontrant que de tels modèles sont acquis (aspect culturel), supra-individuels (aspect social) et exigés (nature de norme). En acceptant les normes textuelles comme son objet propre, la linguistique devient pleinement une science du langage — et c'est une grande aventure intellectuelle.